

Advies Adviescommissie Uitvoeringsprogramma Ondersteunende

Maatregelen Transitie Veehouderij

Colofon

Opdrachtgever Gedeputeerde Staten van provincie Noord-Brabant

Samenstelling Adviescommissie Uitvoeringsprogramma Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij

Martin Scholten, algemeen directeur Wageningen University & Research (Animal Sciences), voorzitter

Henk Jans, milieuarzt en lid van de Provinciale Raad Gezondheid Noord-Brabant

Marleen Janssen Groesbeek, lector sustainable finance and accounting bij Avans Hogeschool en lid van SER-Brabant

Krijn Poppe, manager onderzoek en agrarisch econoom van Wageningen Economic Research

Datum oktober 2019

Secretariaat BrabantAdvies

T: 073 - 303 02 86

E: info@brabantadvies.com

Brabantlaan 3

5216 TV 's-Hertogenbosch

Inhoudsopgave

Colofon	2
Inhoudsopgave.....	3
Samenvatting.....	5
1. Inleiding	7
1.1 Opdracht.....	7
1.2 Werkwijze	8
1.3 Leeswijzer	8
2. Context en stand van zaken.....	9
2.1 Eerste indruk van het uitvoeringsprogramma.....	9
2.2 Context is belangrijk.....	10
3. Adviezen op programmaniveau	12
Advies 1: Zet flankerend beleid versterkt door.....	12
Advies 2: Let op samenhang en relatie tot ander beleid	14
Advies 3: Ontzorg de veehouder en versterk de sociale component	14
Advies 4: Geef meer aandacht aan veehouders die afwachten.....	16
Advies 5: Bewerkstellig meer commitment vanuit agribusiness	16
Advies 6: Ontwikkel een oplossing voor een integrale aanpak met in standhouden van tijdsdruk.	17
Advies 7: Monitor de (maatschappelijke) effecten	18
Advies 8: Versterk actieve rol van gemeenten.....	19
Advies 9: Investeer in communicatie	20
4. Suggesties voor verbetering per specifieke maatregel	21
4.1 Innovatieve stallen	21
4.2 Transitiefonds.....	22
4.3 Ondersteuningsnetwerken.....	22
4.4 Stalderen & dierenwelzijn	23
4.5 Natuurinclusieve landbouw.....	23
4.6 Stal er af zon er op.....	24

4.7 Ondersteuning jonge veehouders.....	24
4.8 Van werk naar werk.....	25
4.9 Sloop en asbestpleinen	25
4.10 VABIMPULS.....	26
Bijlage 1 Overzicht gesprekspartners.....	27
Bijlage 2 Leidraad voor gesprekken	28
Bijlage 3 Overzicht geraadpleegde bronnen	29

Samenvatting

De Adviescommissie Uitvoeringsprogramma Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij is ingesteld om in opdracht van het provinciebestuur van Noord-Brabant de voortgang en effectiviteit van dit uitvoeringsprogramma tegen het licht te houden. Het uitvoeringsprogramma is bedoeld als ondersteuning van het provinciaal beleid dat de transitie naar een duurzame veehouderij wil versnellen en de kwaliteit van de leefomgeving in Noord-Brabant wil verbeteren.

In haar eerste advies bepleit de Adviescommissie de volgende punten.

1. Zet het flankerend beleid versterkt door

Het is belangrijk dat met dit uitvoeringsprogramma veehouders hulp krijgen bij het nadenken over de toekomstmogelijkheden van hun bedrijf en een bij hen passende keuze maken. Benoem een Transitiecommissaris die de versnelling van de transitie met bijbehorend uitvoeringsprogramma aanjaagt.

2. Zorg voor samenhang in beleid en uitvoering

Het is belangrijk om het uitvoeringsprogramma en andere verschillende instrumenten en maatregelen van het provinciaal landbouwbeleid in samenhang te verbinden en uit te dragen met een duidelijke boodschap en ambitie om de kwaliteit van de veehouderij en daarmee de leefomgeving in Noord-Brabant te verbeteren.

3. Ontzorg de veehouder en heb aandacht voor de sociale kant

Het stoppen van het bedrijf en/of omschakelen naar een andere (agrarische) bedrijfsvoering zijn ingrijpende gebeurtenissen waarbij veel komt kijken. Ga hiervoor het gesprek aan met de individuele veehouder en onderzoek nieuwe en vernieuwende mogelijkheden om te ontzorgen.

4. Ga met veehouders die afwachten het gesprek aan

Maak de groep veehouders duidelijk wat het beleid is en wat de ontwikkelingsmogelijkheden van hun bedrijf zijn zodat zij in beweging komen en een duidelijke keuze maken.

5. Zorg voor meer commitment van de agribusiness-partijen

Zij zijn belangrijk voor hun stimulerende rol in de transitie van de veehouderij. Ga met hen in gesprek over hun bijdrage aan innovatie en nieuwe verdienmodellen.

6. Ontwikkel een oplossing voor het integraal en brongericht terugdringen van emissies van veehouderijen met in stand houden van de tijdsdruk

Dit vanwege het dilemma van de urgentie om door te pakken met de transitie en afgesproken termijnen en het niet op tijd beschikbaar hebben van voldoende praktijkrijpe integrale brongerichte stalsystemen voor de verschillende veehouderijsectoren.

7. Monitor de (maatschappelijke) effecten van de maatregelen van het uitvoeringsprogramma met duidelijke indicatoren samen met de effecten van ander provinciaal beleid en daarmee de snelheid van de transitie

Zodat duidelijk wordt of de maatregelen leiden tot een meetbare transitie en welke maatschappelijke effecten worden bereikt.

8. Versterk een actieve daadkrachtige rol van gemeenten want zij zijn voor een effectief uitvoeringsprogramma en versnelling van de transitie essentieel

Zorg hierbij voor een gezamenlijke (als provincie en gemeenten) en integrale uitvoering en dat gemeenten hun rol (kunnen) nemen.

9. Investeer in communicatie

Laat duidelijker de geboekte resultaten van de maatregelen en daarbij horende transitie van de veehouderij en zijn effect op de leefomgeving zien en ga hierover nadrukkelijk in gesprek met de verschillende doelgroepen.

Daarnaast heeft de Adviescommissie suggesties voor verbetering gedaan bij de specifieke maatregelen van het uitvoeringsprogramma.

1. Inleiding

1.1 Opdracht

De Adviescommissie Uitvoeringsprogramma Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij is in opdracht van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant (GS) gevraagd de voortgang van dit uitvoeringsprogramma tegen het licht te houden¹. De Adviescommissie heeft zich gebogen over twee vragen: 1. Zijn de maatregelen effectief? 2. Werken de maatregelen zoals ze bedoeld zijn?

Het uitvoeringsprogramma omvat 10 verschillende maatregelen. Het is bedoeld als ondersteuning van het beleid dat de transitie naar een duurzame veehouderij beoogt te versnellen en de kwaliteit van de leefomgeving in Noord-Brabant te verbeteren.

Het programma is op uitdrukkelijk verzoek van Provinciale Staten (PS) tot stand gekomen om de PS-besluiten van juli 2017 te ondersteunen. Bij die besluiten gaat het om het sneller terugdringen van de ammoniakbelasting op de aangrenzende natuur in een gebied met intensieve veehouderij. Veehouders moeten sneller - in 2022 in plaats van 2028 - hun stallen aangepast hebben zodat deze minder ammoniak uitstoten. Daarnaast gaat het om het voorkomen van verdere regionale concentratie van de veehouderij in Zuidoost Brabant. Daarvoor dienen veehouders die nieuwe stallen willen bouwen deze uitbreiding meer dan volledig (110%) te compenseren met sloop van bestaand staloppervlak.

De Adviescommissie heeft het uitvoeringsprogramma en zijn maatregelen integraal bekeken en realiseert zich dat het nog maar relatief kort loopt en dat van de verschillende maatregelen pas de eerste effecten zichtbaar zijn. Verder is duidelijk dat het programma onderdeel is van ander provinciaal landbouwbeleid zoals de Uitvoeringsagenda Brabantse Agrofood met zijn verschillende instrumenten en maatregelen.

Mede gezien de samenhang met ander provinciaal programma doet de Adviescommissie geen aanbevelingen over de hoogte en mogelijke verschuivingen van budgetten in de maatregelen van het uitvoeringsprogramma.

Dit is het eerste advies van de Adviescommissie. Het is een 'tussenadvies' aan de provincie om het Uitvoeringsprogramma Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij dat tot en met het jaar 2021 loopt, te evalueren en zo mogelijk bij te stellen. De commissie zal in 2020 opnieuw een advies uitbrengen over de effectiviteit van het programma.

Het advies heeft een kwalitatief beschouwend en geen kwantitatief beoordelend karakter. Het bestaat uit negen adviezen voor het uitvoeringsprogramma als geheel en daarnaast uit suggesties voor verbetering voor de verschillende specifieke maatregelen van dit programma.

¹ Op 5 februari 2019 is de Adviescommissie door GS van Noord-Brabant ingesteld.

1.2 Werkwijze

Om te komen tot een advies is inzicht in de ontwikkeling en de uitvoering van het Uitvoeringsprogramma Ondersteunende Maatregelen nodig. Daartoe heeft de Adviescommissie - naast het uitvoeren van een deskstudie van relevante bronnen - gesprekken gevoerd met diverse partijen uit het veld:

- vertegenwoordigers van de veehouderij en haar stakeholders: BAJK en ZLTO, agrarische adviesbureaus, financiële dienstverlener en agroketen;
- gemeenten als partner bij de uitvoering van het programma;
- stakeholders uit het maatschappelijke veld: BMF, burgerplatform en GGD;
- onderzoekers die bijgedragen hebben aan de onderbouwing van de besluitvorming van de provincie in juli 2017;
- procesmanager en projectleiders van het uitvoeringsprogramma en zijn verschillende ondersteunende maatregelen.

De gesprekken zijn gevoerd aan de hand van een gestandaardiseerde gespreksleidraad (zie bijlage 1). Geïnterviewden zijn tevens gevraagd (vooraf) schriftelijk informatie aan te leveren.

Op basis van de opbrengst van de gesprekken en de gebruikte literatuurbronnen (zie bijlage 2) heeft de Adviescommissie haar observaties en bevindingen over het uitvoeringsprogramma in een advies uitgewerkt.

De Adviescommissie is zeven keer bij elkaar geweest in de periode van maart tot en met september 2019. BrabantAdvies heeft de rol van secretaris van de commissie vervuld. In bijlage 3 is een gedetailleerder overzicht gegeven van geraadpleegde personen.

1.3 Leeswijzer

Allereerst geeft de Adviescommissie in hoofdstuk 2 ter introductie een eerste indruk van het uitvoeringsprogramma en schetst zij punten van de context die in haar ogen van belang zijn voor een beschouwing van het programma. Tegen deze achtergrond gaat de Adviescommissie in hoofdstuk 3 hier dieper op in en komt zij met 9 adviezen voor verbetering van het uitvoeringsprogramma als geheel. Ten slotte zijn in hoofdstuk 4 verbeteringsuggesties voor de specifieke maatregelen opgenomen.

2. Context en stand van zaken

2.1 Eerste indruk van het uitvoeringsprogramma

Het Uitvoeringsprogramma Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij dat Provinciale Staten op 10 november 2017 hebben vastgesteld, onderscheidt vier sporen: het bevorderen van innovatieve stalsystemen, een transitiefonds, een ondersteuningsnetwerk en bedrijfsgerichte ondersteuning. Deze hoofdsporen zijn vervolgens uitgewerkt in 10 concrete instrumenten en maatregelen. Het programma heeft een looptijd van 4 jaar over de periode 2018 tot en met 2021. Voor de uitvoering van de maatregelen is een budget van € 75 mln. begroot.

Maatregelen/instrumenten uitvoeringsprogramma met budget	
Innovatieve stallen	€ 20 mln. waarvan € 5 mln. revolverend
Transitiefonds	€ 15 mln. waarvan € 10 mln. revolverend
Ondersteuningsnetwerk	€ 0 mln.
Stalderen & dierenwelzijn	€ 4,3 mln.
Natuurinclusieve landbouw	€ 31,5 mln. waarvan € 30 mln. revolverend
Ondersteuning jonge veehouders	€ 1,5 mln.
Stal eraf, zon erop	€ 0,25 mln.
Van werk naar werk	€ 0,2 mln.
Sloop en asbestpleinen	€ 0,15 mln.
VABIMPULS	€ 1,7 mln.
Totaal	€ 74,6 mln.

Wanneer we de stand van zaken van het Uitvoeringsprogramma Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij anno zomer 2019 opnemen, dan zijn dit de eerste indrukken:

- **Innovatie en ontwikkeling van nieuwe stalsystemen**
De verschillende maatregelen om stalvernieuwing te stimuleren, hebben in korte tijd een forse beweging tot stand gebracht. Er zijn nieuwe technieken in ontwikkeling genomen. Tevens is geïnvesteerd in validatiemetingen en zijn veehouders met subsidie gestimuleerd om nieuwe stalsystemen toe te passen. Jonge veehouders hebben ruimere mogelijkheden gekregen om hiervoor in aanmerking te komen. Ook is de samenwerking van het landbouwbedrijfsleven op gang gekomen. Kritisch blijft het niet op tijd beschikbaar komen van voldoende gewenste stalsystemen vanwege traag verloop van innovatie trajecten. Zie verderop, met name advies 6.
- **Transitiefonds**
Een financieringsinstrument ter ondersteuning van de transitie is nog niet van de grond gekomen. De transitie heeft vooral te kampen met een probleem van verouderde businessmodellen en slechte rentabiliteit en veel minder met een financieringsprobleem door een slechte solvabiliteit. Bovendien vinden er tot nu toe nog weinig investeringen plaats in nieuwe stallen. Zie hiervoor advies 5.

- **Veehouders deels in beweging**
Een deel van de veehouders is in beweging gekomen. Ze hebben hun weg gevonden naar de verschillende maatregelen. Het gaat hier om veehouders die bezig zijn met (stal)innovatie c.q. overwegen te stoppen en/of om te schakelen naar bijvoorbeeld natuurinclusieve landbouw. Gesprekken aan de keukentafel om met veehouders de toekomst te verkennen, helpen hierbij. Zorgelijk is een grote groep veehouders die nog altijd afwachtend is. Hier komen we bij de adviezen 1, 3, 4 en 5 op terug.
- **Samenwerking met gemeenten**
Bij meer dan 20 gemeenten is in korte tijd een ondersteuningsnetwerk op gang gekomen dat veehouders actief faciliteert bij het maken van hun toekomstkeuze. Ook wordt gebruikgemaakt van andere instrumenten van het uitvoeringsprogramma zoals VABIMPULS. In enkele gevallen vindt samenwerking plaats met de lokale ZLTO en Rabobank. Ook is via een integrale aanpak gestart met het faciliteren van gewenste duurzame initiatieven bij gemeenten en provincie. We zien wel grote verschillen in de aanpak van de gemeenten. De adviezen 8 en 9 gaan hierop in.
- **Maatschappelijke effecten**
De maatschappelijke effecten van het programma - verbetering van de verhouding tussen boer en burger en van de kwaliteit van de leefomgeving - zijn nog weinig zichtbaar voor de Brabantse bevolking, noch voor de Adviescommissie. Ook omdat de Adviescommissie constateert dat ze nauwelijks gemonitord worden. Zie daarvoor de adviezen 2, 7 en 9.

2.2 Context is belangrijk

Bij de reflectie op het uitvoeringsprogramma en de daarbij horende maatregelen heeft de Adviescommissie ook de context waarbinnen dit programma wordt uitgevoerd betrokken. Dat is noodzakelijk voor het kunnen bepalen van de effectiviteit van de maatregelen om veehouders te faciliteren de transitie te maken. Het gaat hierbij om de vragen 'of' en 'hoe' het uitvoeringsprogramma en de daarbij behorende beleidskaders bijdragen aan de grotere doelen: de verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving en daarmee samenhangende maatschappelijke acceptatie van de veehouderij.

De Adviescommissie constateert dat het uitvoeringsprogramma voortvloeit uit het beleid om de ammoniakbelasting van de veehouderij terug te brengen. Daarvoor wordt de ontwikkeling en toepassing van nieuwe stalsystemen met aandacht voor integrale brongerichte technieken aangejaagd. Echter de tijd om voor 2022² voldoende bruikbare stalsystemen beschikbaar te hebben, lijkt te kort.

De Adviescommissie onderschrijft het belang van het terugdringen van ammoniakemissies ten gunste van het herstel van voor stikstofgevoelige, kwetsbare natuur in Noord-Brabant.

² In 2022 dienen veehouderijbedrijven conform de PS besluiten van juli 2017 hun stallen te hebben aangepast.

Vanuit een breder perspectief is ook het terugdringen van andere emissies zoals geur (stankoverlast en ervaren gezondheid), fijnstof en daaraan gerelateerde endotoxinen (gezondheid), en broeikasgassen (klimaat) van groot belang. De laatste jaren groeit het inzicht dat het voorkomen van de verschillende emissies via een **integrale brongerichte benadering** én in samenhang moet worden aangepakt. Dit is een passende aanpak voor een transitie, gericht op een structurele kwaliteitsimpuls binnen de veehouderij. Hiermee kunnen innovaties op het gebied van duurzaamheid³, dierenwelzijn, diergezondheid, biodiversiteit en diversificatie integraal worden meegenomen in vernieuwende concepten en systemen voor de veehouderij.

Zo'n integrale aanpak leidt tot een betere en gezondere leefomgeving en daarmee betere verhoudingen tussen veehouders en omwonenden. Ook in Noord-Brabant moet daarop voor de nabije toekomst meer ingezet worden. Dit voorkomt dat de huidige beperkte keuze in integrale staltechnieken binnen de afgesproken termijnen leidt tot een 'business as usual' in de veehouderij: toepassing van klassieke technieken zoals luchtwassers, behorend bij een gangbaar ontwikkelingsmodel van schaalvergroting en kostprijsbeheersing.

De Adviescommissie vindt dat juist de diversificatie van bedrijfssystemen en marktconcepten essentieel is voor een transitie naar een veehouderij die beter aansluit bij de kansen en beperkingen van de omgeving. Een brede integrale aanpak sluit ook aan bij verschillende landelijke beleidsontwikkelingen.⁴ Integraliteit is ook van belang omdat het de kans van een stapeling van noodzakelijke nieuwe maatregelen voor het veehouderijbedrijf verkleint. Het voorkomt dat een bedrijf telkens nieuwe investeringen per maatregel moet doen.

³ Het gaat hier ook om een adequate bewerking van (overschot)mest van veehouderijbedrijven.

⁴ Zie Realisatieplan van LNV-visie 'Landbouw, voedsel en natuur: waardevol en verbonden' en de daaraan gekoppelde sectorplannen 'versnelling verduurzaming veehouderij' van verschillende veehouderijsectoren. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/beleidsnotas/2018/09/08/visie-landbouw-natuur-en-voedsel-waardevol-en-verbonden>. Ook de landbouwgerelateerde afspraken van het Klimaatakkoord <https://www.klimaatakkoord.nl/landbouw-en-landgebruik> en het Deltaplan Biodiversiteitsherstel wijzen in deze richting. <https://www.nern.nl/deltaplan-biodiversiteitsherstel>.

3. Adviezen op programmaniveau

Hieronder zijn 9 adviezen opgenomen met voorstellen voor verbetering van het uitvoeringsprogramma als geheel.

Advies 1: Zet flankerend beleid versterkt door

De Adviescommissie vindt het zinnig en waardevol om vanuit de provincie een flankerend beleid te voeren. De PS-besluiten van juli 2017 hebben ertoe geleid dat veehouders eerder gedwongen zijn na te denken over de toekomst van hun bedrijf.

De Adviescommissie vindt daarbij het beeld van de door de provincie geschetste rotonde⁵ met 4 richtingen die de veehouders kunnen inslaan in principe goed. De vier richtingen zijn:

1. het stoppen van het bedrijf;
2. het doorgaan op de klassieke weg, productie voor de wereldmarkt van substantieel volume van standaard landbouwproducten voor een redelijke prijs;
3. het inslaan van een alternatieve weg, gericht op een Noordwest-Europese markt met producten met onderscheidende kwaliteit;
4. het inslaan van een andere weg, gericht op een nichemarkt op bijzondere kwaliteit en eigenschappen.

In het uitvoeringsprogramma ligt relatief veel nadruk op maatregelen voor stoppende veehouders naast ondersteuning en aanzet tot innovatie en ontwikkeling van nieuwe stalsystemen. Ook is er aandacht voor het stimuleren van natuurinclusieve landbouw. De omschakeling naar alternatieven, in Europese kwaliteitsmarkten of regionale niches, is minder aan de orde. Dit krijgt wel aandacht in andere provinciale programma's.⁶

In de praktijk blijkt dat veehouders geholpen moeten worden in de bewustwording over de toekomstmogelijkheden van hun bedrijf, waardoor ze een afgewogen, bij hen passende, keuze kunnen maken: doorgaan, stoppen of op zoek gaan naar een andere invulling van hun bedrijf. Het is belangrijk dat er instrumenten zijn die veehouders hierbij helpen. Het maken van een keuze is echter niet zo gemakkelijk. Een deel van de veehouders heeft een beroep gedaan op de ondersteunende maatregelen, bijvoorbeeld via een voucher, via een ondersteuningsnetwerk of via 'van Werk naar Werk'. Veel boeren wachten echter nog af, wellicht op een warme saneringsregeling, en gaan ondertussen door of worden gedwongen te stoppen als het financieel echt niet meer gaat en doen geen beroep op de ondersteunende maatregelen.

⁵ De rotonde met vier afslagen is (eerder) opgenomen in de Uitvoeringsagenda Brabantse Agrofood van 2016 van provincie Noord-Brabant.

⁶ De afslag naar de kwaliteits- en nichemarkt inclusief daarbij horende verdienmodellen krijgt in het uitvoeringsprogramma zelf relatief beperkt aandacht. Hiervoor is er inzet vanuit verschillende andere provinciale instrumenten zoals LandbouwInnovatie Noord-Brabant (LIB) en LandbouwInnovatie Campus. Zie bijv. <http://www.stuurgroeplib.net/projecten/>

De Adviescommissie ziet daarnaast dat de urgentie voor een versnelling van de transitie van de veehouderij (in Noord-Brabant) alleen maar groter is geworden. We refereren hierbij aan de rol van de veehouderij in de stikstofproblematiek en het daarvoor in september 2019 uitgebrachte advies van de Commissie Remkes⁷. In dat advies wordt onder andere gepleit voor enerzijds een doelgerichte en gebiedsgerichte verwerving van agrarische bedrijven met relatief hoge emissies of verouderde stalsystemen in en nabij kwetsbare natuurgebieden en anderzijds voor een versnelling van de innovatie naar een structurele en integrale reductie van emissies aan de bron met betere stalinrichting ('good environmental technologies') en meer zorgvuldige bedrijfsvoering ('best environmental practices and means'). Ook de landbouwafspraken van het Klimaatakkoord koersen aan op versnelling van de transitie in deze richting.

De Adviescommissie beveelt aan het flankerend programma krachtdadig door te zetten en te versterken om daarmee de transitie van de veehouderij te versnellen en bij te dragen aan de verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving. Op deze manier kunnen ook de woorden van het Bestuursakkoord⁸ 'werken aan de kwaliteit van de leefomgeving' worden waargemaakt.

Transitiecommissaris

Om de versnelling in de beoogde transitie zichtbaar te maken, is niet alleen een krachtige beleidscommunicatie belangrijk met onder meer aandacht voor het regelmatig in gesprek gaan met de verschillende stakeholders. De Adviescommissie beveelt aan een 'Transitiecommissaris' te benoemen, een regisseur die met de verschillende partijen door een integrale aanpak met de verschillende maatregelen de transitie kan vormgeven en aanjagen. Zo'n regisseur is nodig omdat een deel van het instrumentarium niet in dit uitvoeringsprogramma zit maar ook in andere provinciale instrumenten, zoals het plattelandsontwikkelingsprogramma van het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB). Daarnaast is verbinding nodig met het landelijk transitiebeleid, zoals de stimuleringsregeling varkenshouderij en de uitwerking van het advies van de Commissie Remkes. Deze rol van een Transitiecommissaris kan natuurlijk ook een gedeputeerde op zich nemen. Toch is het aan te bevelen een onafhankelijk, gedragen en gezaghebbend regisseur aan te stellen die regie voert en verbindt, zaken in beweging brengt en actoren (agribusiness, gemeenten en provincie, NGO's en burgers) aanspreekt op hun bijdrage.⁹

⁷ De commissie Remkes heeft op 25 september haar eerste advies uitgebracht over hoe om te gaan met de stikstofproblematiek na de uitspraak van de Raad van State over het PAS van 29 mei 2019.

<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/09/25/kamerbrief-bij-aanbieding-eerste-advies-adviescollege-stikstofproblematiek>

⁸ Kiezen voor kwaliteit Bestuursakkoord 2019-2023 <https://www.brabant.nl/bestuur/bestuursakkoord-2019-2023>

⁹ De rol van een Transitiecommissaris is te vergelijken met de huidige energiecommissaris Ruud Koornstra. Niet alleen zorgt de energiecommissaris ervoor dat het gevoel van urgentie over de noodzaak van de transitie naar duurzame energie voortdurend bij de verschillende partijen duidelijk wordt. Hij heeft ook het vertrouwen van alle partijen in de sector die moeten zorgen dat de transitie ook daadwerkelijk tot een versnelling komt. Doordat hij voortdurend als een ambassadeur mensen bij elkaar brengt die samen de keuzen moeten maken, heeft hij ook de rol van regisseur omdat hij weet in welke volgorde de transitiegesprekken- en besluiten moeten plaatsvinden. Daarnaast is de energiecommissaris ook een verbinder naar de burger die geraakt wordt door allerlei beleidskeuzen op dit terrein.

Advies 2: Let op samenhang en relatie tot ander beleid

Het uitvoeringsprogramma lijkt vooral een instrumenteel karakter te hebben. Het komt naar buiten toe over als een verzameling van losse projecten, met elk eigen projectleiders en doelen. Dat versterkt het beeld naar buiten toe dat er geen sprake zou zijn van een integrale aanpak, terwijl het intern binnen het programma en binnen de provinciale organisatie wel met andere domeinen (natuur en energietransitie) verbonden is. Toch ziet de Adviescommissie een risico dat het uitvoeringsprogramma voor de externe partijen overkomt als losstaand van het andere beleid.¹⁰

De Adviescommissie doet nadrukkelijk de aanbeveling het programma in de communicatie én in de bestuurlijke organisatie sterker dan nu gebeurt te verbinden met de ambitie om de kwaliteit van de veehouderij en daarmee de leefomgeving te verbeteren. Dat zou kunnen door bij elke maatregel aan te geven hoe die bijdraagt aan die gewenste transitie. En door nog meer aan te geven hoe het programma is verbonden met ander provinciaal landbouwbeleid, zoals de verschillende pijlers van de Uitvoeringsagenda Brabantse Agrofood (UBA) en met ander provinciaal beleid. Verder is het belangrijk te laten zien hoe aangesloten wordt op nationale maatregelen die voorvloeien uit nieuw beleid.¹¹

Kortom, integreer in de communicatie het uitvoeringsprogramma met het beleid van de transitie van de veehouderij en maak in de communicatie duidelijk onderscheid in de behoeften van de verschillende doelgroepen.¹² Dit kan ook voorkomen dat het provinciale met het nationale beleid interfereert tot een opeenstapeling van generieke maatregelen met gevolgen voor de veehouders in Noord-Brabant.

Advies 3: Ontzorg de veehouder en versterk de sociale component

Bij deze versnelling van de transitie is ook aandacht nodig voor de sociaaleconomische en psychosociale kant. Het is van belang veehouders mee te nemen in het proces van verandering: in de verschillende situaties van stoppen en/of omschakelen naar een andere (agrarische) bedrijfsvoering en bij de groep die nog geen keuze kan maken. Het gaat vaak om ingrijpende gebeurtenissen in de levenssfeer van mensen met een bedrijf waarop bijvoorbeeld generatie op generatie is geboerd. De overheid heeft belang bij een ordentelijk verloop van de transitie, die ook een reconstructie van het platteland inhoudt, vergelijkbaar met de sanering van oude wijken of bedrijventerreinen.

¹⁰ Voor de doelgroep veehouders geldt dat minder, die zijn vooral gebaat bij een handzaam overzicht van maatregelen waaruit ze kunnen kiezen.

¹¹ Zoals het Realisatieplan van de LNV Visie over kringlooplandbouw, de saneringsregeling van de varkenshouderij, de landbouwmaatregelen vanuit het Klimaatakkoord en een toekomstige nieuwe aanpak voor het stikstofvraagstuk op basis van het advies van de Commissie Remkes. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/beleidsnota-s/2018/09/08/visie-landbouw-natuur-en-voedsel-waardevol-en-verbonden>; <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/veehouderij/duurzame-varkenshouderij/subsidieregeling-sanering-varkenshouderij>; <https://www.klimaatakkoord.nl/landbouw-en-landgebruik>

¹² Zorg bijvoorbeeld voor een handzaam totaaloverzicht van diensten en maatregelen voor veehouders.

De Adviescommissie doet hiervoor een aantal aanbevelingen:

- **Faciliteer het gesprek met de verschillende groepen veehouders op individuele basis.**
Het is belangrijk te luisteren naar de persoonlijke consequenties voor veehouders en hun gezinnen en oog te hebben voor de emoties die een keuze kunnen oproepen. Adequate begeleiding en zo mogelijk opvang zijn nodig. Zorg daarbij wel dat het initiatief bij de veehouder blijft.
- **Bouw voort op de positieve resultaten van instrumenten** als de vouchers van VABIMPULS, het Ondersteuningsnetwerk, ondernemerscoaches natuurinclusieve landbouw en bemiddeling naar ander werk. Een persoonlijke benadering helpt veehouders in beweging te komen om vanuit de weerstand weer positieve energie los te krijgen en tot nieuwe oplossingsrichtingen te komen. Deze bottom-up contacten kunnen nieuwe vragen en behoeften oproepen waarop flexibel ingespeeld kan worden bij het uitvoeringsprogramma. Het vraagt een open houding en andere en nieuwe vaardigheden van gesprekspartners, voorbij een insteek van klassieke business- en financieringsmodellen. Dit sluit ook aan bij de uitgangspunten van het ‘rond, diep en breed kijken’ van de Brabantse Omgevingsvisie.¹³
- **Onderzoek nieuwe mogelijkheden om veehouders te ontzorgen.**
Via gesprekken met de veehouder komen allerlei obstakels op tafel: van de verplichting om asbest op het dak van stallen op te ruimen,¹⁴ sloopkosten, hoe komen ideeën voor herbesteding verder, fiscale afwikkeling, schuldsanering door banken en veevoerleverancier, psychosociale problematiek vanwege het tot een andere rol komen in de lokale samenleving. Genoemde obstakels staan een eenduidige keuze in de weg. De problematiek kan complex zijn door een opeenstapeling van zaken die eerst opgelost moeten worden of waar meerdere partijen bij betrokken zijn. Nog een paar jaar vee houden zoals je al doet tot het echt niet meer lukt kan dan een stuk simpeler lijken. In dergelijke situaties helpt niet alleen één duidelijk onafhankelijk aanspreekpunt zoals dit bij VABIMPULS vorm krijgt, maar ook een mogelijkheid om in 1 keer vrijwel alle problemen over te dragen aan een organisatie die belast is met de ontmanteling van het bedrijf. In overleg met banken en veevoederbranche zou zo’n optie onderzocht kunnen worden. Idee is dat de veehouder die wil stoppen zijn (fiscale) onderneming en bedrijf (onroerend goed) exclusief de woning via verkoop kan overdragen aan een uitvoeringsorganisatie als de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) die voor ontmanteling van het bedrijf zorgt en een keuze maakt voor asbest eraf, zonnepanelen erop of een vorm van slopen. Fiscale afwikkeling, schuldsanering en herbesteding of sloop zijn met zo’n eenmalige verkoop vanuit de optiek van de veehouder geregeld. Het voorkomt ook dat veehouders kiezen voor het laten staan van gebouwen voor opslag met als gevolg dat de burger er geen mooier landschap voor terug krijgt.

¹³ Zie ook Omgevingsvisie

<https://www.brabant.nl/actueel/nieuws/2018/december/provinciale-staten-stellen-brabantse-omgevingsvisie-vast>

¹⁴ Het voorstel van het verplicht verwijderen van asbest op daken van stallen per eind 2024 is op 28 mei 2019 door de Eerste Kamer verworpen. https://www.eerstekamer.nl/wetsvoorstel/34675_verwijdering_asbest_en.

Advies 4: Geef meer aandacht aan veehouders die afwachten

Het uitvoeringsprogramma refereert aan de vier afslagen van een rotonde. Er is aandacht voor veehouders die (overwegen te) stoppen. Ook koplopers en innovators zijn in beeld zoals bij de innovatiemaatregelen voor stalsystemen en veehouders die willen omschakelen richting natuurinclusieve landbouw.

Naast bovenstaande groepen veehouders is er een groep veehouders die nog afwacht met het maken van een keuze. Deze veehouders weten niet welke kant de ontwikkeling in het landbouwsysteem op gaat. Door een opeenstapeling van nationale en regionale maatregelen¹⁵ ervaren ze vooral druk van bovenaf en wordt hun keuze beïnvloed door te veel variabelen waarmee zij rekening moeten houden. Daarbij voelen ze zich niet erkend als voedselproducent en soms voelen ze zich in hun omgeving niet meer gewenst. Ze missen perspectief en ondervinden financiële en psychosociale problemen. Dit kan leiden tot fricties in gezinnen bij bedrijfsopvolging en biedt geen ruimte om na te denken over de toekomst van het bedrijf en van hen zelf. Het is belangrijk deze groep een spiegel voor te houden.

De Adviescommissie beveelt aan deze groep meer te faciliteren: met een duidelijke boodschap indringend het gesprek aan te gaan dat afwachten niet loont zodat problemen vroegtijdig kunnen worden voorkomen en hen te ondersteunen bij een eenmaal gemaakte keuze.

Advies 5: Bewerkstellig meer commitment vanuit agribusiness

Het uitvoeringsprogramma is primair gericht op de veehouders. Voor een succesvol flankerend beleid is versterking van het commitment van alle agribusiness-partijen (veevoerfabrikanten, dierenartspraktijken, adviesbureaus en banken) nodig.

De Adviescommissie ziet bij de agribusiness nog een wisselend beeld voor wat betreft hun stimulerende rol in de transitie van de veehouderij. Vaak hebben erfbetreders een belangrijke rol bij bedrijfsbeslissingen van de veehouder. Bij hun advisering lijken nog twee richtingen te overheersen: stoppen of op een gangbare wijze toekomstbestendig worden met de nadruk op schaalvergroting en kostprijsverlaging. Het zakelijke eigen belang van de agribusiness dat gebaseerd is op kortetermijndenken lijkt te prevaleren boven het bredere maatschappelijke belang van alle betrokkenen. Ook is weinig oog voor mogelijkheden van andere financierings- en businessmodellen die in andere transitiesectoren, zoals bijvoorbeeld bij de energie- en circulaire productie, al worden gebruikt.¹⁶ De Adviescommissie signaleert in deze een discrepantie tussen de overkoepelende zienswijzen over duurzaamheid en transitie van de veehouderij op hoofdkantoorniveau bij de agribusinessbedrijven en het meer klassieke denken bij de erfbetreders in het veld die de veehouders van dienst moeten zijn.

¹⁵ Zie ook rapport Algemene Rekenkamer

<https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2019/06/20/aanpak-mestvervuiling-veehouderij>

¹⁶ Bij nieuwe businessmodellen werken partijen samen om op verschillende manieren win-winsituaties meervoudige waarden te creëren. Bijvoorbeeld een businessmodel kan energie besparen, de uitstoot van CO₂ verminderen en tegelijkertijd economische winst creëren. Het transactiemodel heeft dan verschillende doelstellingen. In de kringlooplandbouw gaat het onder meer om het verwaarden van reststromen. Dat leidt tot met minder CO₂ en stikstof en creëert natuurlijk en economisch kapitaal. Andere win-winsituaties zijn bijvoorbeeld mogelijk door de klant de waarde te laten bepalen, financiering te delen of te verplaatsen of het concept van eigendom te verschuiven. Denk aan Orgaworld, <https://orgaworld.nl/>; Kipster <http://www.kipster.nl/>; GRO Holland <https://gro-together.com/> en Herenboeren <https://www.herenboeren.nl/>

De Adviescommissie beveelt aan te investeren in meer commitment van de agribusiness bij de uitvoering van het programma en versnelling van de transitie met steun van hun medewerkers die in direct contact staan met het werkveld. Ga na hoe zij over de transitie denken en hoe zij denken dit (op corporate niveau en in het veld van erfbetreders) te bereiken en zoek naar het gemeenschappelijk belang daarbij. Benadruk hun belangrijke rol bij verdere innovatie en het meewerken aan alternatieven voor het huidige verdienmodel. Zet met hen meer in op de ontwikkeling van verdienmodellen die gericht zijn op kwaliteit in plaats van kwantiteit.

Daarbij kan het helpen een helderder beeld te schetsen hoe bijvoorbeeld kringlooplandbouw in Brabant gerealiseerd kan worden in het perspectief van de transitie en het daarbij horende provinciale agribusiness complex in 2030. Ook het Panorama dat de Brabantse Omgevingsvisie schildert zou daarvoor samen met partijen verder kunnen worden uitgewerkt, met name op het vlak van de veehouderij.¹⁷

Advies 6: Ontwikkel een oplossing voor een integrale aanpak met in stand houden van tijdsdruk.

Hoewel er sinds 2017 door het uitvoeringsprogramma een bewonderenswaardige aandacht is gekomen voor de ontwikkeling van nieuwe stalsystemen in Brabant, zijn er nog onvoldoende integrale brongerichte staltechnieken beschikbaar. Dat leidt mogelijk tot een strikt technische aanpak waarbij alleen end-of-pipe technieken (i.c. luchtwassers) een oplossing vormen. Dit draagt niet bij aan een transitie naar een meer divers veehouderijsysteem dat structureel niet belastend is voor de omgeving. Integendeel, het houdt de conventionele veehouderijsystemen in het zadel waarbij weinig plaats is voor verdere innovatie en ontwikkeling van nieuwe brongerichte technieken. Het zal ook de invoering van nieuwe brongerichte stalconcepten op een later moment bemoeilijken omdat er recent in andere oplossingen (zoals luchtwassers) is geïnvesteerd.

De verwachting is dat met een forse impuls binnen 2 à 4 jaar integrale brongerichte stalsystemen beschikbaar komen.¹⁸ Dat vraagt om meer ruimte in tijd om te experimenteren met deze nieuwe stalsystemen, zoals ook door het adviescollege 'Stikstof Problematiek' (Remkes) wordt geadviseerd. **Het dilemma van het in stand houden van de tijdsdruk en anderzijds onvoldoende praktijkrijp zijn van integrale brongerichte stalsystemen kan worden opgelost door niet toe te geven op de deadlines waarop veehouders een keuze moeten hebben gemaakt en een plan moeten hebben ingediend. Aan veehouders¹⁹ die door willen met nu nog niet beschikbare brongerichte nieuwe stalsystemen zou een bindende optie geboden kunnen worden. Dit voorkomt (in de ogen van de Adviescommissie niet gewenst) uitstel van de afgesproken termijnen van stalaanpassingen.** Een eerste aanzet van zo'n regeling is hieronder uitgewerkt.

¹⁷ Zie daarvoor ook de toekomstscenario's Brabantse Agrofood 2050 link

<https://www.brabantadvies.com/publicaties/publicaties-2019/vier-toekomstbeelden-van-agrofood-brabant-in-2050-voor-inspiratie-en-dialoog/>

¹⁸ Zie brief aan Tweede Kamer van minister Schouten van 4 september 2019 over aanpak verduurzaming veehouderij. Hierbij is o.a. in sectorplannen van kalverhouderij (en iets minder expliciet varkenshouderij) een impulsontwikkeling tussen 2020-2023 voorzien; zodat in 2024 één derde van de houderijen een brongerichte aanpak kunnen realiseren; in 2028 twee derden en de rest daarna of stopt. Het gaat om een samenhangende doelgerichte aanpak van meer ruimte voor experimenteren, sneller certificeren en ondersteunen, financieel en bij implementatie. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/09/04/kamerbrief-duurzame-veehouderij>

¹⁹ Voor het al dan niet doorgaan/ investeren moet ook de geografische ligging van het bedrijf zoals de afstand tot Natura2000 gebieden meegenomen worden, dit in lijn met het advies van de Commissie Remkes.

Voorbeeld: Provinciale regeling 'Investeren in brongerichte stalsystemen'

Veehouders storten een bedrag dat ze op termijn moeten investeren in die brongerichte stalsystemen op een geblokkeerde rekening bij de Bank Nederlandse Gemeenten (BNG). Zo'n bedrag bestaat dan uit het investeringsbedrag voor de end-of-pipe oplossing met een opslag van bijvoorbeeld 15%, omdat de verwachting is dat de brongerichte systemen duurder zullen zijn dan de luchtwassers. Dat bedrag kan dan na enkele jaren uitsluitend gebruikt worden voor deze investeringen in brongerichte nieuwe stalsystemen, zodat meer milieueffect wordt verkregen. Mocht men dan alsnog niet in die nieuwe stalsystemen investeren maar in end-of-pipe oplossingen dan krijgt men slechts 50% van het gestorte bedrag terug. De provinciale regeling moet dus de optie bieden dat uitstel mogelijk is bij een privaatrechtelijke overeenkomst die een fors boetebeding kent bij niet-investeren in een brongerichte aanpak. Niet alleen zou zo'n geblokkeerde rekening een zeker financieel rendement kunnen bieden, het biedt de BNG Bank de kans om deze geblokkeerde gelden als basis te gebruiken voor programma's voor groene leningen (eventueel via het Nationaal Groenfonds). Zo'n arrangement prikkelt de boeren om nu al een keuze te maken in de transitie. Zeker als daarbij wordt vastgelegd dat veehouders die zich niet verbinden aan een investering in brongerichte nieuwe stalsystemen geen uitstel krijgen voor end-of-pipe technieken. Zij die voor bestaande oplossingen kiezen, kunnen ook geen voordeel behalen bij het gebruik van zo'n facilitering. Slechts de toekomstige klanten van de nieuwe stalsystemen (en de aanbieders van deze stallen) mogen er gebruik van maken. Zij realiseren op korte termijn weliswaar minder milieuwinst, maar die milieuwinst wordt later met een hoger maatschappelijk rendement gecompenseerd.

De Adviescommissie beveelt aan deze optie op haalbaarheid te toetsen in samenwerking met betrokken gemeenten en de BNG (voorheen Bank Nederlandse Gemeenten).

Advies 7: Monitor de (maatschappelijke) effecten

De Adviescommissie beveelt aan de voortgang van de transitie en de effecten van ingezette maatregelen van het uitvoeringsprogramma duidelijker en explicieter in beeld te brengen. Een duidelijker monitoring maakt het mogelijk de effectiviteit van de maatregelen beter te kunnen beoordelen en zo nodig de transitie op provinciaal en/of gebiedsgericht niveau bij te sturen.²⁰

Ingrediënten hiervoor zijn:

- Bouw voort op duidelijk te benoemen en toetsbare prestatie-indicatoren bij de verschillende maatregelen van het uitvoeringsprogramma en sluit aan bij bestaande monitoring van de provincie zoals de Agrofoodmonitor en maak daarbij zo mogelijk gebruik van landelijke monitoringsinstrumenten.
- Breng expliciet de maatschappelijke effecten in beeld. Maak duidelijk om welke maatschappelijke effecten het gaat. Ga daarvoor in gesprek met maatschappelijke partijen.²¹

²⁰ Monitoring van transitieprogramma's kan verschillende functies hebben: signalering, verantwoording, leren, aanpassing en aanjagen zie daarvoor advies opzet monitoring en evaluatie kringlooplandbouw van Wageningen UR, <https://www.wur.nl/nl/Onderzoek-Resultaten/Onderzoeksinstituten/Economic-Research/show-wecr/Kringlooplandbouw-van-visie-naar-monitoring-en-evaluatie.htm>

²¹ Draagt het programma bij aan minder verrommeling, voorkomt het criminele activiteiten op het platteland? Of gaat het om in beeld brengen van de effecten van het beleid op het dagelijkse doen en laten van een veehouder? Of leidt het tot minder overlast van veehouders naar omwonenden? Zien we verandering in de verhouding tussen boer en burger? Ervaart de burger een gezondere en veiligere omgeving? Bijv. specifiek in bepaalde overbelaste gebieden. Is er minder discussie over veehouderijen?

- Maak daarbij zo mogelijk gebruik van al bestaande en beproefde monitorsystemen zoals klachtenregistratie van omwonenden en ervaren gezondheid²² en de Brabantse Omgevingscan (BrOS)²³; gebruik de gegevens uit monitoring ook als basis voor gesprek.
- Monitor de ontwikkeling van ammoniakemissies in relatie tot de kritische stikstofdepositie in daarvoor kwetsbare natuurgebieden en van ervaren geurhinder en vertaal die zo mogelijk in prestatie-indicatoren. Kijk naar de mogelijkheden om dit op gebiedsniveau (inclusief nabijheid van kwetsbare Natura2000 gebieden) in beeld te brengen.
- Breng Brabantse veehouders in beeld qua effect op leefomgeving (waaronder emissies) en ontwikkelingsroute. Dit zou kunnen op basis van het BVB (Bestand Veehouderijbedrijven Brabant) van de provincie.²⁴
- Monitor de effecten van het beleid, zoals welke veehouders stoppen, en geef aan wat er met de (milieu)ruimte gebeurt die vrijkomt. Breng daarbij ook de effecten van het zijwaarts uitbreiden in beeld, de locaties van gestopte veehouders die overgenomen worden en wat dat betekent qua aantal gehouden en vergunde dieren en daarbij horende emissies²⁵. Breng de verandering in landbouwstructuur en grondgebruik en impact hiervan in beeld. Zo is er sprake van dat veel grondgebonden bedrijven in de melkveehouderij stoppen - mede als gevolg van de landelijke milieumaatregelen en de marktvraag naar fosfaatrechten - terwijl deze groep van grondgebonden bedrijven het beste in staat is natuurinclusieve landbouw in te vullen. Het grondgebruik dreigt daarbij te verschuiven van weidebeheer naar intensieve akkerbouw of vollegrondstuinbouw. Dit betekent niet automatisch een borging van verbetering van de milieukwaliteit en leefomgeving op deze locaties.

Advies 8: Versterk actieve rol van gemeenten

Voor een effectief uitvoeringsprogramma en versnelling van de transitie is een essentiële rol weggelegd voor de gemeenten. Zij staan het dichtst bij de veehouderij binnen hun gemeentegrenzen en zijn in de positie om maatwerk te leveren. Een duidelijk daadkrachtig beleid dat de transitie ondersteunt, wordt ook van de gemeenten gevraagd. De transitie van de veehouderij en besluiten van juli 2017 zorgen voor vele extra vragen bij de gemeenten, zoals de behandeling van vergunningen voor nieuwe stallen en plannen van stoppers en omschakelaars voor een andere dan agrarische invulling van gebouwen. Via onder meer de vouchers van VABIMPULS en de inzet van het Ondersteuningsnetwerk komen veehouders in beweging en doen zij een beroep op de gemeente. Veel gemeenten zijn meer en meer actief aan de slag en faciliteren het gesprek met veehouders over hun toekomst.

²² Zie ook sites <https://www.ed.nl/brabant/brabantse-buren-klagen-staat-aan-voor-overlast-door-veehouderij-woongenot-is-een-grondrecht~a6c49f27/?referrer=https://www.google.com/>
<https://www.ggdbzo.nl/partners/gemeenten/Gezondheidcijfers18/Paginas/Geurhinder-door-intensieve-veehouderij-in-kaart.aspx>
 De Brabantse milieufederatie houdt cijfers bij: <https://www.brabantsemilieufederatie.nl/nieuws/bmf-start-meldpunt-overlast-veehouderij/> Link naar BrOS; <https://www.foodlog.nl/artikel/stalbranden-en-ander-ongenoegeen-in-de-veehouderij/>

²³ Brabantse omgevingscan <https://brabantscan.nl>.

²⁴ Een bestand dat real time overzicht biedt van locaties, stallen, vergunningen, landbouwtellingsnummers en eigendom. Nogal wat veehouderijbedrijven hebben meerdere locaties c.q. nummers. Hierdoor kan bijvoorbeeld het verschil tussen vergunde en gehouden dieren in beeld komen. Het gegevensbeheer rond de veehouderij zou met moderne middelen vergelijkbaar kunnen zijn van dat bij vroegere ruilverkavelingen van een gebied.

²⁵ In een aantal gevallen leidt dat niet tot minder bedrijven omdat de definitie van een landbouwbedrijf het vestigingsniveau en niet het groepsniveau beschrijft, waarmee de schaalvergroting onderbelicht blijft.

De Adviescommissie vraagt aandacht voor:

- **Zorgen voor voldoende capaciteit bij gemeenten, zowel kwalitatief als kwantitatief.**
- **Het gezamenlijk als provincie en gemeenten optrekken, opereren als één betrouwbare overheid met name naar de doelgroep veehouders.**
- **Het gezamenlijk inzetten op gebiedsprocessen en een gebiedsgerichte aanpak, waarbij duidelijk wordt wat er in een gebied mogelijk is, in overleg met andere stakeholders, zoals de landbouworganisaties en waterschappen.**

Advies 9: Investeer in communicatie²⁶

De Adviescommissie heeft geconstateerd dat de communicatie van het uitvoeringsprogramma zich concentreert op het informeren van de verschillende doelgroepen veehouders voor wie de maatregelen van het uitvoeringsprogramma bedoeld zijn. Per maatregel is een gerichte communicatie-aanpak, zoals het overzicht van nieuwe stalsystemen, infographics en factsheets. Voor de hele doelgroep is er een WhatsApp verzendlijst met een groeiende groep ontvangers. De Adviescommissie is positief over deze gerichte communicatie. Daarnaast blijkt dat maatschappelijke organisaties niet of nauwelijks op de hoogte zijn.

De Adviescommissie adviseert om verder te investeren in communicatie.

- Maak een duidelijke koppeling van de maatregelen met hun effecten voor de transitie van de veehouderij en verbetering van de leefomgeving, dit op basis van resultaten van monitoring.
- Zorg voor overzicht van de maatregelen (inclusief andere provinciale en landelijke instrumenten), zodat de betekenis en samenhang in de praktijk duidelijk is.
- Sluit aan bij en stem af met de communicatie van andere stakeholders zoals gemeenten.
- Geef meer aandacht aan bedrijfsmodellen die zorgen voor kwaliteitsverbetering van de veehouderij.
- Differentieer in de communicatie naar de verschillende doelgroepen - zoals de groep veehouders die nog 'op de rotonde' zit en een keuze moet maken, de partijen in de periferie van de veehouder, het maatschappelijke veld met partijen als GGD en burgergroepen - over de bijdrage van de maatregelen aan verbetering van de leefomgeving.
- Faciliteer het gesprek met burgers over de feitelijke en ervaren belasting van de leefomgeving. Ook is te overwegen de dialoog tussen boer en burger²⁷ te versterken, aanvullend op de vaak 'zendende' (informerende) communicatie van de provincie.
- Gebruik bij de communicatie de resultaten van de monitoring.

²⁶ Bij de adviezen 1, 2 en 5 zijn al communicatie-aspecten benoemd zoals het versterken van integrale beleidscommunicatie, de mogelijkheid van het benoemen van een Transitiecommissaris en het in gesprek gaan met de agribusiness.

²⁷ Een van de voorstellen van het Voedselbesluit van de Voedsel1000 is daarvoor een Taskforce-dialoog in te stellen.

4. Suggesties voor verbetering per specifieke maatregel

In dit hoofdstuk geeft de Adviescommissie, aanvullend op de adviezen op programmaniveau, een aantal concrete verbeteringsuggesties per maatregel. Deze zijn mede gebaseerd op de inbreng van geraadpleegde projectleiders en procesmanager van het uitvoeringsprogramma. Ze zijn meer operationeel van aard. Waar dat aansluit wordt ook verwezen naar de algemene adviespunten. De verbeteringsuggesties dienen beoordeeld te worden in het perspectief van de negen algemene adviespunten.

4.1 Innovatieve stallen

Via de maatregel 'innovatieve stallen' worden nieuwe stalinnovaties gestimuleerd. Dit gebeurt door de volgende regelingen & instrumenten.

- Taskforce innovatieve stallen: De hierin samenwerkende organisaties VNO-NCW, ZLTO, FME zorgen er o.a. voor dat door middel van participatieve sessies wordt gewerkt aan nieuwe stalconcepten. Als er nieuwe ideeën zijn, worden deze gefaciliteerd door een 'business developer' en opgewerkt tot concrete projecten (proefstallen). Inmiddels zijn er 43 nieuwe stalconcepten in ontwikkeling.
- Participeren innovatieve stallen: Indien nieuwe concepten geld nodig hebben voor de bouw van demo- c.q. proefstallen, faciliteert de provincie dit in geval van open innovatie met een subsidie en bij gesloten innovatie met een lening. Er zijn hiervoor tot nu toe 3 beschikkingen afgegeven (1 lening en 2 subsidies).
- Regeling validatiemetingen: Om te bewijzen dat proefstallen voldoen aan de gestelde emissiereductie-eisen moet er gemeten worden. Via deze metingen kan een nieuw stalconcept een definitieve emissiefactor c.q. een RAV-code krijgen. Hiervoor zijn 3 beschikkingen afgegeven.
- First-movers regelingen: voor de uitrol van nieuwe stalconcepten (met RAV-code) kunnen de eerste gebruikers van dit concept een first-movers subsidie krijgen. Er zijn 58 aanvragen binnengekomen. Hiervoor zijn 27 beschikkingen afgegeven: 24 voor melkvee en 3 voor varkens. Door overtekening zijn 31 aanvragen afgewezen.
- Jonge veehouderijregeling: Deze is volledig gekoppeld aan de first-movers regeling. Jonge veehouders hebben ruimere mogelijkheden om in aanmerking te komen voor een first-movers subsidie.

Suggesties voor verbetering:

- Ga door met het stimuleren van stalinnovaties. Zoek nog meer naar integrale brongerichte oplossingen. Het gaat hierbij om het terugdringen van emissies van ammoniak, en ook het terugdringen van andere schadelijke klimaatgassen zoals methaan en lachgas, fijnstof/ endotoxinen, bestrijden van geuroverlast en van emissies die vrijkomen bij mestverwerking (zie ook advies 6).
- Zet als provincie meer in op regie van ontwikkeling van nieuwe stalsystemen middels een ketenregisseur. Investeer in het proces van innovatie. Veel initiatieven gaan niet verder dan het hebben van een goed idee en worden niet of te langzaam omgezet in een concreet project. Probeer innovaties snel op haalbaarheid en hun bijdrage aan beleid te toetsen. Breng innovators en stalbouwers bij elkaar.

4.2 Transitiefonds

Via een transitiefonds kunnen banken via het Nationaal Groenfonds (NGF) veehouders, die beschikken over onvoldoende solvabiliteit, een extra lening geven. Er is tot nu toe 1 aanvraag voor een extra lening goedgekeurd.

Suggesties voor verbetering:

- Niet de solvabiliteit maar de rentabiliteit van een bedrijf vormt het struikelblok voor het verkrijgen van het benodigde krediet bij de banken. Vraag is dus in hoeverre financiële ondersteuning bij kan dragen aan de versnelling van de transitie. Hoewel de maatregel pas kort open staat, lijkt deze tot nu toe weinig succesvol.
- Monitor samen met banken en adviesbureaus de aanvragen voor het transitiefonds en voer waar mogelijk aanpassingen door. Het is van belang dat partijen gezamenlijk verantwoordelijkheid nemen voor de transitie van de landbouw. Zie ook Advies 5.

4.3 Ondersteuningsnetwerken

- Op lokaal niveau staan overheden, soms in samenwerking met ZLTO en Rabobank, veehouders actief bij in het faciliteren van hun toekomstgerichte keuze. In 24 gemeenten is een ondersteuningsnetwerk actief. In 11 gemeenten lopen gesprekken voor het opzetten daarvan.
- Met behulp van het Adviesteam Transitie Veehouderij (ATV), onderdeel van het Ondersteuningsnetwerk, worden concrete casussen die invulling geven aan de transitie op het provinciehuis integraal behandeld. Dit om te voorkomen dat duurzame initiatieven stranden door sectorale toetsing. Voor 13 casussen heeft het ATV een integraal advies kunnen uitbrengen. Eenzelfde aantal casussen is na interne afstemming opgepakt via het reguliere overlegspoor met gemeenten, in plaats van bespreking in het ATV.

Suggesties voor verbetering:

- Zet het opzetten en faciliteren van ondersteuningsnetwerken bij gemeenten vanuit de provincie daadkrachtig door.
- Onderzoek als provincie samen met gemeenten de mogelijkheden voor meer ruimte in beleid en regelgeving om maatwerk te leveren aan duurzame initiatieven van veehouders. Op dit moment ontbreekt het vaak aan dit maatwerk. Integraal werken en snelheid maken in de transitie is nog moeilijk. Vaak zeggen gemeenten en provincie 'we zouden wel willen, maar het kan niet volgens de regels'. Benut het werken in de geest van omgevingswet waarmee provincie en gemeenten kunnen oefenen. Werk samen en bouw voort op ervaringen van VABIMPULS en andere experimenten.
- Overweeg de mogelijkheden om als provincie voldoende en meer capaciteit te organiseren om op lokaal niveau de transitie handen en voeten te geven. Nu komen veel gemeenten en ook omgevingsdiensten handen te kort. Daarnaast is er veel verloop bij gemeenten en worden vacatures lastig ingevuld. Mede hierdoor staat de kwaliteit van het werk onder druk. De provincie kan er voor kiezen bij kleine plattelandsgemeenten tijdelijk bij te springen en/of te zorgen dat gemeenten meer samenwerken en onderling afspraken maken. Bijv. ook vanuit gemeenten met een minder omvangrijke veehouderij. Zie ook Advies 8. Spreek ook agribusinesspartijen zoals de bank aan op de bijdrage die ze hieraan kunnen leveren.

4.4 Stalderen en dierenwelzijn

- Om regionale concentratie van vee in Brabant te voorkomen, hebben Provinciale Staten besloten tot het instrument stalderen. Dit instrument wil zorgen voor betere spreiding van de veestapel, voorkomt nieuwe leegstand en helpt stoppende veehouders geld te maken van hun leegkomende stallen, zodat deze gesloopt of herbestemd worden. Tot nu toe zijn er 17 stalderingsbewijzen afgegeven, gekoppeld aan 21.368 m² uitbreiding van staloppervlakte. 23.510 m² aan staloppervlakte is herbestemd (8.743 m²) of gesloopt (14.767 m²).
- Veehouders in Midden- en Oost-Brabant die hun stallen willen vergroten om hun dieren meer ruimte te geven voor een beter dierenwelzijn, kunnen gebruik maken van de subsidieregeling investeren in dierenwelzijn. Dit heeft tot nu toe 1 concrete aanvraag opgeleverd.

Suggesties voor verbetering:

- De eis van stalderen bij uitbreiden van een veehouderij met een nieuwe stal leidt ertoe dat veehouders een andere ontwikkelingsroute kiezen, nl. het zijwaarts uitbreiden. In plaats van een andere locatie te slopen of te herbestemmen c.q. nieuwe stallen te bouwen bij de eigen locatie, is het aantrekkelijker een bestaande locatie over te nemen en toe te voegen aan het eigen bedrijf, waarbij soms ook nog latente ruimte kan worden benut. Dit leidt tot bedrijven waar de veehouder zelf niet meer woont, waardoor de relatie met de buurt onder druk kan komen. Er ontstaan grote bedrijven met meerdere vestigingen, zonder dat dit uit de statistieken (die op vestigingen zijn gebaseerd) blijkt. Het verdient aanbeveling dit zijwaarts uitbreiden te monitoren. Op basis hiervan kan ook beleidsmatig bekeken worden hoe om te gaan met dit zijwaarts uitbreiden. Zie Advies 7.
- Om dierenwelzijn in Noord-Brabant te stimuleren, zou te overwegen zijn de huidige subsidieregeling voor bevordering dierenwelzijn voor veehouders die uitbreiden te verhogen. Een veehouder die momenteel wil investeren in dierenwelzijn, is vanwege de eis van staldering in Noord-Brabant meer geld kwijt dan elders in Nederland. De regeling heeft daardoor meer weg van een compensatie dan van een stimulans. Overigens moet hierbij worden bedacht dat de vraag in de consumentenmarkt naar dierenwelzijnsconcepten leidend is in de omschakeling.

4.5 Natuurinclusieve landbouw

- Ondernemerscoaches: In totaal hebben meer dan 70 veehouders interesse getoond in het omschakelen naar natuurinclusieve landbouw. 7 ondernemerscoaches zijn 32 veehouders die willen omschakelen naar natuurinclusief aan het begeleiden bij een aanvraag voor een businessplan. Er melden zich elke maand nieuwe kandidaten die interesse hebben in het omschakelen naar natuurinclusief.
- Op basis van de Regeling omschakeling natuurinclusieve landbouw kunnen omschakelaars een subsidie krijgen voor het opstellen van een businessplan. Hiervoor zijn nog geen beschikkingen afgegeven. Het businessplan wordt beoordeeld door een groep externe deskundigen.
- Voor de maatregel/inzet grondportefeuille (€ 30 miljoen) is nog geen regeling gemaakt. De ambitie is dat omschakelaars die vanuit het businessplan meer grond nodig hebben vanuit de grondportefeuille, gefaciliteerd gaan worden.

Suggesties voor verbetering:

- Zet het faciliteren en stimuleren van omschakelen naar 'natuurinclusief' door. Maak daarbij beter duidelijk wat je onder natuurinclusieve landbouw verstaat, ook in relatie tot de effecten op de leefomgeving. Maak ook duidelijk welke bestaande vormen van grondgebonden en extensieve landbouw die in evenwicht met de natuur werken hieronder vallen. Overweeg deze vormen ook te faciliteren met omschakelen (bijv. bredere inzet van de grondportefeuille van de provincie).
- Veel omschakelaars naar natuurinclusief maken of willen gebruik maken van strooiselstallen. Deze stallen voldoen, qua emissie-eisen, nog niet aan het provinciale beleidskader. Geef experimenteerruimte en zet onderzoek door hoe dit kan worden opgelost. Ook hier staat een integrale benadering voorop.

4.6 Stal er af, zon er op

Samen met de BOM en Mijn Zonneveld is een eerste aanzet voor een businesscase ontwikkeld. Veehouders die stoppen met hun bedrijfsvoering kunnen op het vrijkomende bouwblok zonnepanelen plaatsen. De provincie helpt bij het realiseren van dit alternatief. 18 ondernemers hebben interesse getoond, maar tot dusverre werkt de businesscase niet. De opbrengsten zijn te laag, kosten voor leges en procedures zijn hoog en er is onzekerheid over energieprijzen in de toekomst.

Suggesties voor verbetering:

- Zet deze maatregel door. Voor deelnemers aan de regeling 'warme sanering varkenshouderij' van het Rijk, maar ook via VABIMPULS en 'asbest-&slooppleinen' zijn mogelijk nieuwe businesscases te ontwikkelen door hergebruik van het bouwblok. Koppel deze maatregel dan ook nadrukkelijker aan bovenstaande regeling en deze maatregelen.
- Probeer de businesscase te verbeteren door sloop te financieren vanuit de huuropbrengst van de zonnepanelen. De drempel om gebruik te maken van de regeling wordt daardoor kleiner, omdat de ondernemer de sloop niet hoeft voor te financieren.

4.7 Ondersteuning jonge veehouders

Jonge veehouders zijn of worden door het pakket ondersteunende maatregelen extra ondersteund door:

- Jonge Veehoudersregeling: Deze is volledig gekoppeld aan de first-movers regeling. Jonge veehouders hebben ruimere mogelijkheden om in aanmerking te komen voor een first-movers subsidie. Zie ook de resultaten van first-movers. Voor melkveehouders is de jonge veehouderij-regeling uitgeput.
- Begeleiding aanvragen voor PlattelandsOntwikkelingsProgramma 3/ Jonge Landbouwersregeling (POP3 /JOLA). In 2017 en 2018 is POP3 flink overtekend. Voor een subsidie voor de realisatie van emissie-arme vloeren zijn in 2017 36 en in 2018 92 aanvragen ingediend.

Suggesties voor verbetering:

- Zet de ondersteuning richting jonge veehouders door. Zij zijn de toekomst.
- Investeer als provincie meer geld in de First-movers en JOLA-regeling met als doel meer innovaties te bevorderen en meer jonge boeren de kans te geven te innoveren en de transitie veehouderij op deze manier te bevorderen.
- Jonge veehouders zijn geholpen met een familiedialoog. Overnames verlopen moeilijk (mede door sociale en financiële hobbels) doordat niet of nauwelijks het goede gesprek hierover aan de keukentafel met de familie plaatsvindt. Om de transitie te versnellen, loont het hier op te investeren, mogelijk via een voucherregeling (zie ook VABIMPULS).

4.8 Van werk naar werk

In nauwe samenwerking met de ZLTO worden trainingen gegeven om veehouders te begeleiden naar ander werk. Inmiddels hebben 26 veehouders zich aangemeld voor een training, waarvan er 6 deze met succes hebben afgerond.

Suggesties voor verbetering:

- Blijf als provincie het traject 'Van werk naar werk' ondersteunen. Het voldoet aan de behoefte van veehouders die willen stoppen. Tevens draagt dit bij aan het voorkomen van leegstand en verrommeling van het buitengebied en het verlies van arbeidspotentieel.
- Speel tijdig in op een te verwachten groeiende behoefte bij nu nog niet gestopte veehouders.

4.9 Sloop- en asbestpleinen

- Met de maatregel sloop- en asbestschakel ondersteunt de provincie eigenaren die sloop overwegen bij het nemen van een beslissing. Er zijn via de tools van 'sloop- en asbestschakel' meer dan 1000 berekeningen voor sloop en asbestsanering gemaakt. Dit heeft nog vervolg gekregen in daadwerkelijke sloop.
- 4 gemeenten hebben zogenaamde sloop- en asbestpleinen georganiseerd om vraag en aanbod rondom sloop te bevorderen en veehouders die willen slopen te ontzorgen.

Suggesties voor verbetering:

- Zet deze maatregel en dienstverlening door. Bevorderen van sloop biedt ook kansen voor het tegengaan van verrommeling en criminaliteit op het platteland. Het is belangrijk dat asbestsanering door blijft gaan ondanks dat het asbestdakenverbod voorlopig van tafel is door het besluit van de Eerste Kamer (28 mei 2019). Zoek hierbij naar slimme oplossingen en ontzorg daarbij de (stoppende en blijvende) veehouders om hun oude stallen met asbestdaken af te breken en te laten vervangen met duurzame daken, laat asbest verwijderen tegen een redelijke prijs. Dit staat nu niet meer hoog op de agenda, gezien de hoge kosten. Houd rekening met het feit dat verzekeraars asbesthoudende gebouwen die niet in gebruik zijn, niet meer willen opnemen in verzekeringspakketten.
- Combineer deze maatregel nadrukkelijker met de Rijksmaatregel Warme Sanering Varkenshouderij en de provinciale maatregelen 'Stal er af, zon er op' en VABIMPULS.

- Ontwikkel andere mogelijkheden om sloop te bevorderen. Voor lang niet alle locaties is herbesteding mogelijk. Het is van belang daaraan bredere doelen, zoals het tegengaan van leegstand, verrommeling en ondermijning te koppelen om daarmee bredere vormen van financiering te realiseren. Zie ook de optie om veehouders te ontzorgen bij advies 3.

4.10 VABIMPULS

In het kader van het voorkomen van leegstand worden via vouchers veehouders die willen omschakelen en/of stoppen geholpen door onafhankelijke deskundigen bij hun herbesteding en/of sloop. Via 2 tranches zijn 208 vouchers verstrekt aan veehouders die willen omschakelen of stoppen. De regeling voorziet in een behoefte en brengt eigenaren in beweging.

Suggesties voor verbetering:

- Blijf, mede gelet op de grote belangstelling, de voucherregeling openstellen voor stoppers en omschakelaars.
- Zet sterker in op het ontsluiten en het delen van de opgedane kennis uit de verschillende casussen. Breng op gemeenteniveau duurzame initiatieven van veehouders samen en versnel procedures tot sloop en herbesteden. Zie ook Advies 8.
- Onderzoek in overleg met BAJK de ontwikkeling van een voucher voor het voeren van een familiedialoog en kijk naar de mogelijkheden om dit te verbinden aan VABIMPULS.

Bijlage 1 Overzicht gesprekspartners

Gemeenten	Wouter Bollen (St. Anthonis), Ben Brands (Landerd) en Anke van Extel (Gemert-Bakel)
Onderzoek en Advies	Gé Backus (Connecting Agri&Food), Jos de Groot (DLV), Chris van der Heijden (Van Dun Advies) en Henk Ullibroeck (Pouderoyen Compagnons)
Brabantse Milieu Federatie (BMF)	Yvette Osinga
Burgerplatform	Geert Verstegen
Coalitie Vitalisering Varkenshouderij (CoViVa)	Paul Jansen
FME	Marcel van Haren en Xander Pieterse
GGD	Renske Nijdam
Nationaal Groenfonds	Rob van Eijck en Willem Meijers
Rabobank	René Coppens en René Veldman
VABIMPULS	Peer Verkuijlen
BAJK	Henri van den Boomen en Annemarie de Ceuster
ZLTO	Marieke Grassens, Hendrik Hoeksema en Herman Litjens
Provincie Noord-Brabant	
○	Projectleiders ondersteunende maatregelen transitie veehouderij: Martien van Bavel, Jan Buys, Johan van Cuyck, Anky Dieden, Jack van Dijck, Hans van Dommelen, Johan van Doornmalen, Saskia van Eenbergen, Jeroen van Gestel, Pyter Hiemstra, Jos van Lent, Loes Mooren, Frank Noten, Theo van de Ven, Coen Verzantvoort en Harrie Vissers.
○	Procesmanager transitie veehouderij: Joep van de Ven
○	Procesmanager agrofood: Arie Meulepas

Bijlage 2 Leidraad voor gesprekken

De Adviescommissie Uitvoeringsprogramma Ondersteunende Maatregelen Versnelling Transitie Veehouderij geeft advies over de effectiviteit van het uitvoeringsprogramma en of er aanpassingen gewenst zijn. Hiertoe voert de Adviescommissie gesprekken²⁸ met projectleiders en procesmanager van maatregelen van het uitvoeringsprogramma en vertegenwoordigers van diverse stakeholders.

1. Karakter van gesprek

Open: de gesprekspartners moeten zich vrij voelen zaken naar voren te brengen; **Min of meer gestructureerd:** aan de hand van aantal vragen; **Vertrouwelijk:** de Adviescommissie spreekt vertrouwelijk met mensen, er wordt geen openbaar verslag gemaakt, aantekeningen zijn alleen voor intern gebruik van de Adviescommissie; **Tijdsduur:** relatief kort, to the point, hoofdlijnen, veel informatie verzamelen; **Focus:** uitvoeringsprogramma-ondersteunende maatregelen en haar context.

2. Vragen

Een aantal vragen komt bij elk gesprek terug. Daarnaast zijn er vragen die te maken hebben met de maatregel van het uitvoeringsprogramma c.q. positie / werkveld van de stakeholder. Het gaat om vragen op verschillende niveaus, van bedrijfs-, sector naar Brabantse samenlevingsniveau.

3. Voorbereiding

Geraadpleegde personen en partijen zijn geïnformeerd over de Adviescommissie en over het uitvoeringsprogramma. Ook is hen gevraagd vooraf aan het gesprek mogelijke knel- c.q. verbeterpunten aan te leveren. Per gesprek is ter voorbereiding voor de Adviescommissie een informatieve notitie opgesteld.

4. Voorbeeldvragen voor gesprek

a. Uitvoering / operationeel

Wat gaat goed? / Wat loopt minder? Ziet u knelpunten / dilemma's?

b. Effecten en resultaten

Welke effecten ziet u? Zijn er ook niet voorziene, verrassende effecten?

Worden doelen bereikt: veehouders ondersteunen die overwegen te stoppen c.q. om te schakelen en perspectief bieden en leegstand voorkomen? Leidt het tot minder verrommeling en minder criminele activiteiten in het buitengebied en versnelt het de energietransitie? Waarom wel / niet?

Ziet u verschil tussen categorie stoppers c.q. omschakelaars?

Sluit maatregel aan op de behoeften van doelgroep veehouders?

Hoe verhoudt deze maatregel zich tot andere c.q. het totaal van maatregelen van het uitvoeringsprogramma?

Zorgt het voor omstandigheden die de transitie van de veehouderij versnellen / ondersteunen?

Waarom wel / niet?

Heeft het effect op de verhouding tussen boer en burger?

Zijn er ook niet voorziene, verrassende effecten?

c. Zijn er wensen voor verbetering?

Wat wilt u de Adviescommissie meegeven?

Waarmee zou u geholpen zijn?

²⁸ De Adviescommissie heeft gesprekken gevoerd op 6 en 13 mei, 17 juni en 8 juli 2019.

Bijlage 3 Overzicht geraadpleegde bronnen

- Advies 'Niet alles kan' van Commissie Remkes (Adviescollege stikstofproblematiek, 25 september 2019)
- Advies opzet monitoring en evaluatie kringlooplandbouw, P. Berkhout, W. de Haas, M. Scholten, Wageningen UR, september 2019
- Agrofood Brabant in 2050, vier scenario's met toekomstbeelden agrofood in 2050, BrabantAdvies, februari 2019
- Algemene Rekenkamer, aanpak mestvervuiling veehouderij, aangeboden op 20 juni 2019 aan Tweede Kamer
- Ministerie LNV, Nadere reactie op uitspraak Raad van State inzake het Programma Aanpak Stikstof, 11 juni 2019
- Ministerie LNV, Realisatieplan Visie Waardevol en verbonden, 'Op weg met nieuw perspectief', 17 juni 2019
- Ministerie LNV, Instelling Adviescollege Stikstofproblematiek, juli 2019
- Ministerie LNV, Brief aan Tweede Kamer over aanpak duurzame veehouderij, 4 september 2019
- Provincie Noord-Brabant, Statenmededeling 10 oktober 2017, Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij
- Provincie Noord-Brabant, Uitvoeringsprogramma Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij, oktober 2017
- Provincie Noord-Brabant, Statenmededeling 5 februari 2018, Uitvoeringsprogramma Plantaardig
- Provincie Noord-Brabant, Statenmededeling 11 juni 2018, Stand van zaken Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij
- Provincie Noord-Brabant, Statenmededeling 29 januari 2019, Evaluatie Uitvoeringsprogramma Brabantse Agrofood
- Provincie Noord-Brabant, Statenmededeling 5 februari 2019, Adviescommissie Ondersteunende Maatregelen Transitie Veehouderij
- Provincie Noord-Brabant, 'Kiezen voor Kwaliteit' voor de Brabanders van nu en van de toekomst; bestuursakkoord 2019-2023, mei 2019
- Provincie Noord-Brabant, aanvullende afspraken veehouderij; coalitieakkoord 2019-2023 'Kiezen voor Kwaliteit' namens Brabantse VVD, CDA, D66, GroenLinks en PvdA, mei 2019
- Saneringsregeling varkenshouderij, rapportage van het kwalitatieve onderzoek, auteur Frank de Clercq van Ferro Explore!, in opdracht van Ministerie LNV, 15 februari 2019
- Versnelling transitie veehouderij effecten voor Natuur en Milieu, samenvatting uit rapport van Henk Ullenbroeck en Koen Albers, Pouderoyen compagnons, juni 2017
- Verwachte effecten aanscherping verordening natuurbescherming en invoeren staldiering op omvang en structuur veehouderij Noord-Brabant, G.B.C. Backus en A.H.M. van der Sanden, Connecting Agri&Food, juni 2017
- Voedselbesluit Noord-Brabant, Voedsel1000 'Bouw mee aan ons Brabants voedselsysteem', burgers van Noord-Brabant, 15 juni 2019